

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ДӘРЕКЛЕРІ

Г.А.Тоқымбетова- үлкен ылыми хызметкер-излениўши
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: ғоявий ва тематик, адабий жанр, фольклор, дидактик шеър, легенда, афсона, шакл ва мазмун, сюжет ва композиция.

Ключевые слова: идея и тематика, литературный жанр, фольклор, дидактическая поэзия, легенда, миф, форма и содержание, сюжет и композиция.

Key words: idea and subject matter, literary genre, folklore, didactic poetry, legend, myth, form and content, plot and composition.

XIX әсирдің биринши ярымы қарақалпақ классикалық әдебиятының жаңаша раўажланыў дәўири болып есапланады. Бул әсир әдебият ўақылы Бердақ Ғарғабай улының өмир сүрген дәўири бизден қанша узақласқан сайын, оның даналықлары, әжайып туйғылары халықтың арзыўы менен шийеленисип байланған, оның нәсиятлары қосықлары бизге жақынласып, сана-сезимимиздің өсиўине, өзимизди мақтап жүриўимизге дәрек болып миллий санамыздың раўажланыўына өз үлесин қоспақта. Бунның себеби, елимиздің ғәрезсизлиги хәм оның тийкарында миллий қәдириятларымыздың қайта тиклениўи.

XIX әсир қарақалпақ әдебияты елимиздің ғәрезсизлигине дейинги жылларда да изертленилди. Демек, бул ислердің барлығы миллий әдебиятымызды сақлап қалыў ушын тасланған қәдемлер десек болады.

XIX әсир қарақалпақ әдебияты бүгинги күнимизге шекем хәр кыйлы аспектте изертленилди. Ең баслысы, бул поэзия әдебий мийрас бағдарында жемисли изертленилди. Бул изертлеўлерде дәслеп дәреклер жыйналды, көркем текстлер жәрияланды, олар текстологиялық хәм тарийхый-филологиялық ислеўлерден өтип, хронологиялық тәртипке салынды. Шығармаларға идея-тематикалық, белгили жанрлық анализлер исленилди, сондай-ақ әдебий байланыслар хәм тәсирлер бойынша да бир қатар сәтли жумыслар исленилди [1].

Бердақ Ғарғабай улы қарақалпақ классик әдебиятында өз орнына ийе. XIX әсирде жасап мәңгилик өмирди көре билген хәм өзине тәнликти жаратқан сөз усталарының бири.

XIX әсир қарақалпақ лирикасының әдебий жанр сыпатында қәлиплесиўинде Хорезм әдебий орталығы үлкен тәсири тийгизди. Хорезмде халықлық турмыстан шетлеп узақта туратуғын шайырлар менен бир қатарда улыўма халықлық хәм гуманистлик идеяларды жырлайтуғын шайырлар топары хызмет етти. Мәселен, Мунис, Агахий, қарақалпақ шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ өзлериниң шығармаларында әдалатсызлықты, наданлықты әшкаралады. Бердақ шайырдың лирикасының жанр сыпатында қәлиплесиўинде усындай әдебий орталықтың да үлкен тәсири болды.

Бердақ лирикасының жанрлық жақтан қәлиплесиўинде тарийхый шараятлардың, әдебий орталықтың хәм фольклорлық эстетиканың, сондай-ақ, Шығыс классиклери шығармаларының тәсири айрықша болды.

Бердақ өзи жасаған дәўирдеги жәмийетлик дүзимге, социаллық қатламлар ортасындағы теңсизликлерге, халықтың аўыр жағдайына итибарсыз болмады. Өзиниң шығармаларында мийнеткеш халықтың аўыр турмысын барынша ашып берди. Мәселен, «Салық», «Мениң», «Ақыбет», «Жаз келер ме?», «Быйыл», «Заманда», «Болмады» «Көринди», «Билмедим», «Қарамас» сыяқлы қосықларында жәмийетлик сиясий дүзим, ондағы әдалатсызлықларды сүўретлеўде публицистикалық сыпат басым болып келеди. Шайырдың бундай мазмундағы қосықлары ушын Мақтумқулының, Науайының, Яссаўийдің қосықларының идея-тематикалық бағдарлары көркемлик дәреклери болып хызмет етти.

Бердақтың дидактикалық поэзиясы Ахмед Яссаўийдің, Мақтумқулы поэзиясынан нәр алады. Сонлықтан, оның нәсият қосықлары көркем эстетикалық жақтан да, қарапайым халық тилине жақын көркем тили де оқыўшыны өзине тартады. Шайырдың «Халық ушын», «Жақсырақ», «Ким айтар», «Қашан рәхәтланадурсаң?!», «Билгейсиз», «Надан болма», «Балам», «Екен» қосықлары дидактикалық лириканың ең жақсы үлгилери сыпатында белгили.

Шайырдың қосықларында «Менменликтен заўал таптым, кемликтен камал таптым», «Жақсылар жаманды теклер, жаманлар бир гәпти кеклер», «Ер жигиттиң ҳаял атын шығарады», «Хаял алсаң жақсыны ал, көркин алма, минезин

ал», «Жигит қанаты ат болар» деген қатарлар шайыр поэзиясында көптеп ушырасады. Шайырдың «Бұлбил» қосығында «Бардың иси пәрман менен, Жоқтың иси әрман менен» нақылы орынлы қолланылған.

Бердақ шайыр өз шығармаларында халықлық фольклорлық үлгилерден де, халық ишиндеги диний мифологиялық элементлерден де шеберлик пенен пайдалана алған көркем сөз ийеси. Оның шығармаларында периште, расул, пайғамбар, үммет, ийман, намаз, руза, шәрият, қуран, хәдис хәм басқа да диний хәм мифологиялық элементлерди көремиз.

Бердақтың лирикаларында фольклорлық сүўретлеў куралларынан метафора, эпитет, метонимия, гипербола, ирония турақлы шебер қолланылған. Бердақ образ жаратыўды Шығыс классикалық лирикасынан үйренди. Шығыстағы аңызлық, мифологиялық образлар Бердақтың лирикаларында жийи қолланылады. Бердақтың «Маған бер» лирикасында «Мағырып Машырық арасын бир еткен Пырақты, Хәзирети Юсуптың түсин-көркин, Лукманның узақ өмирин, темирши Хәзирети Даўыт сеҳрин, дүньяда тилсимлер сырын ашыў ушын Растасқа миниўин, жер көкти сораған Сулайманның хәмирин, сақаўатлы ана мехирин, Исрапылдың сүрин» кудай-тааладан сораныў менен бирге боларды турмысқа асырыўдың ылыми негизлерин олар хәққындағы аңыз хәм мифлерден қарастырады.

Бердақтың «Шежире» шығармасы мазмуны хәм формасы бойынша, көркемлик өзгешелиги хәм тили бойынша, қарақалпақ классикалық әдебиятының раўажланыўына өзиниң белгили дәрежеде үлесин қосты. Шежирениң басланыўында-ақ шайыр мифологиялық сюжеттен баслайды.

Бердақтың «Шежире» шығармасы поэзия менен жазылған халық тарийхы. «Шежире»ниң көп белгилери, әсиресе, қарақалпақлардың урыўларға бөлиниўлери, урыў уранларының келип шығыўы, Шыңғысхан хәққындағы аңызлар автор тәрепинен халықтың көп жылдан берги аўызеки халық дәретіўшилигинде гәп болып киятырған ўақыяларға байланыслы жазылған.

Бердақтың «Шежире» шығармасының композициялық қурылысы улыўма еки бөлимнен турады. Бириншиси бас бетинде халық аўзындағы мифлерге, аңызларға тийкарланып қарақалпақ, өзбек, қазақ халықларының хәм айырым урыўлардың шығысын баянлайды.

Екинши бөлимінде қарақалпақ халқының XVIII-XIX әсирдеги тарийхын, Хийўа ханлығына қараслы болғаннан кейинги ўақыяларды, тарийхый адамларды баянлайды.

Шығарманың биринши бөлими ең әхмийетли бөлими болып, усы бөлимде халықтың келип шығыўы тарийхына байланыслы шайырдың ой жуўмағын табыў мүмкин.

«Шежире»ниң екинши бөлими әдебиятты изертлеўши хәм тарийхшылардың дыққатын аўдарып киятырған нәрсе, оның тарийх хәқыйқатлығына қаншелли жақынлығы. Бул бөлимде аңызлық образлар менен бирге тарийхый адамлардың атлары да көринеди. «Шежире»ниң биринши бөлимінде халық әсаналары тийкарында өзи жасап киятырған тарийх тийкарында хәқыйқатлықты ашыў ўазыйпасы турған болса, екинши бөлимінде тарийхый реаллықтан тысқары феодаллық пытыраңқылық дәўирдің сиясат аўырманлығы еди. «Бердақтың «Шежире»синиң екинши бөлими бизге толық келип жетпеди. Буган дәлийл оны оқып отырғанымызда оның үлкен-үлкен баплардан туратуғынлығын көриўимизге болады» [2:60] - деп жазады профессор Ә.Пахратдинов.

«Шежире»ниң екинши бөлими толық емес, тек үзиндилер қалған десе де, XVII-XVIII-XIX әсирлердеги халық өмириндеги тарийхый ўақыяларды избе-излилик пенен береді.

Бердақ Хорезмдегі Қоңырат династиясының ханларын сөз етеді. Сол тийкарда «Шежире»нің екінші басқышын XVIII-XIX ғасырдегі Хийуа ханларынан баслайды. Бунда биринши Арын хан, соңынан Ғайып хан, Мәдемін хан, Әуез инак, Мұхаммед Рахим хәм Аллакул ханды тилге алады.

Бердақ буннан кейін «Шежире»де қарақалпақ батырлары хақында сөз етеді. Ондағы сөз етилген Досан батыр, негизинен, XVII ғасырде жасаған. Ал Бердақ болса XIV ғасырдегі халық аңызларының қахарманы Нағдайдың баласы сыпатында тәрийпледі.

Бердақтың «Шежире»синиң сюжети, композициялық қурылысы улыўма түркий халықларының шежиресине уқсас. Мәселен, Абулғазының шежиресинде биринши бөлими Адам атадан баслап Монғол ханына шекем болған тарийхый ўақыялар берилген. Автордың баянына қарай эпсаналарды айтып беріў үстемлик еткен. Ал шығарманың екінши бабында тарийхый ўақыялар эпсана хәм тарийхыйлық пенен араласып кеткен. Сондай-ақ, «Шежире»де айырым сюжетлер Шығыс китабий дәстанларына да уқсас келеді. Мәселен, халық дәстанларында ғұналы деп саналып, өлиўи тийис болған ең жақын адамларын патшалар, көбинесе, сандыққа салып дәрйаға ығызып жиберип тұрған. Бундай ўақыялар «Тахир-Зухра» дәстанында ушырасады. «Өзи-ақ қыйланып өлер ямаса тәғдириңде жазылғанын көрер» деген ой менен Тахирди Зухраның әкеси сандыққа салдырып дәрйаға ығызып салып жибергизеди. Тап усы сүўретлемени Бердақ та өз дәстанын жазарда пайдаланып, күн сәўлесинен жүкли болған қызы Алмалы Көриклини әкеси алтын хан сандыққа ығызып жибергизген екен [3:102-103].

Абилкасым Фердаўсий «Шахнама» дәстанында Иран шахларының шежиресин береді. Ал Абулғазы Бахадырхан «Түрклер шежиресин»де түркий халықларының шежиресин жазған болса, оннан да илгерирек XIV ғасырде Рағузий пайғамбар шежиресин жазған еди. Бердақ та Шежире жазарда усылар жолынан барды.

Шайырдың бирден-бир жазба дәрегі есапланған «Шежире»си онын шайырлық талантын, халықтың өткен тарийхын, жәмийет турмысына көзқарастарын, көркемлик өзгешеликлерин көрсетеди.

Шығыс әдебиятындағы әдебиет дәстүрлерден бири қудай хәм пайғамбарларды еске түсириў хәм усылайынша баслаў үрдис болған. Бул «Шежире»лерде де даўам етеді. Бердақ та шығыс әдебий дәстүрлерин даўам еттирип, қудай хәм пайғамбарлар хақындағы халық аңыз-әңгимелерин уйкасқа түсиреди.

Бердақ «Шежире»синдегі көп ўақыялар халық ертеклериндегідей фантастикалық хәдийселер бир-бири менен байланысып халықтық, жәмийетлик ўақыяларға айланып кетеди. Мысалы, Алтынханның өз қызын сандыққа салып дәрйаға атыўы. Оны мергенлердің көрип, мүйешинен атыўы. Аңшының Алмалы-Көриклиге үйленіўи. Оннан туўылған Шыңғысты инилері жек көриўи. Қус атып жеп күн көриўлері, ең ақырында Шыңғыстың патша болыўы мәселелери. Бунның тийкарында үлкен мәни бар: онда әдилликти әрман етиў идея-

лары, онда қарақалпақлардың өз алдына мәмлекет болыў әрманлары жатыр. Усы моментлер «Шежире»де ўақыяларды бираз шийеленистирип барып шешимге келеді. Бирақ бунда халық арасында рәўият болып кеткен әңгимелерди поэзия тили менен береді. Халықта бурын гәп болып жүрген ўақыяларға өзиниң көзқарасында синдиреди. Оны елдің өзиниң қәлеўинше, тарийхый процессти олар қалай көргиси келсе солай жырлады. Шежиреши халық поэзиясының мүмкиншиликлеринен еркинше пайдаланады. Оған жаңаша тил, жаңаша стиллер таўып, оған поэзияда жаңаша мазмун бағышлайды, оны жаңалап халыққа усынады. «Шежире»дегі хәр бир ўақыяны Бердақ шайыр өз шеберлиги менен адамлардың көз алдына қайта жаңартады. Бул оқыўшыларда, тыңлаўшыларда жаңа бир кубылыстарды тынышсыздандыратуғын ўақыяларды, романтикалық ойларды келтирип шығарады.

Бурын халық өз қәлегенинше аўызша айтылып жүрген эпсаналар жазба шығармаларға айланады. Ол адамға жаңадан бир эстетикалық заўық бағышлайды. Оның көркемлик қунлылығы да бурынғыға қарағанда анағұрлым артады. Солай етип, «Шежире» мазмуны хәм формасы бойынша, көркемлик өзгешелиги хәм тили бойынша қарақалпақ классикалық әдебиятының раўажланыўына теңи-тайы жоқ бир кубылысы болды.

«Шежире» - бул халықтың миллий бирлигиниң, миллий сана-сезиминиң раўажланыўының көркемлик сәўлелениўи. Бердақ шежиреси ески түркий тиллердегі жазба шежире хәм миллий фольклорлық шежире дәстүрлериниң синтезинен келип шыққан жаңа шежире жанры.

Бердақ «Шежире»синиң қудай хәм пайғамбарларды еске түсириўлерден кейін, түркий тиллес халықлардың келип шығыўы хақындағы аңызларды сүўретлеў менен Хорезм елинде жасаўшы халықлардың миллий этникалық жақтан бөлиниўлерин, халықлардың миллий өзликти аңлаў процесин көрсетеди. Демек, шайыр халық арасындағы аңызлар хәм эпсаналар тийкарында миллийликтиң, жәмәтлик сананың жеке санаға айланыў процесин, экономикалық мәплердің үстинликке ийе болып қиятырғанлығын көрсетеди. «Шежире»нің екінши бөлими тикелей қарақалпақлардың XIX ғасырдегі тарийхый ўақыяларына байланысly болған аңыз-эпсаналардан ибарат.

Бердақтың «Шежире»си бул көркем дәретпе. Онда тарийхый фактлер көркем фантазия арқалы көркем сүўретлениўин тапқан. Онда аңыз-әңгимелер менен бирге ертеклик сюжетлер де орын алған. Бердақтың «Шежире»синдегі Шыңғыс хақындағы аңыз халық идеалындағы әдил басшы образын береді.

Солай етип, Бердақтың «Шежире»синиң сюжети, композициялық қурылысы шебер қурылған.

Жуўмақлап айтқанда, Бердақ эпикалық шығармаларының поэтикалық қунлылығы, образлар дүньясы, сүўретлеў усыллары, сюжетлик-композициялық қурылысы, көркемлик қәсийетлері менен ажыралып турады.

Әдебиетлар

1. Жәрімбетов Қ. XIX ғасыр қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлері хәм раўажланыў тарийхы. -Нөкис: «Билим», 2004. Мақсетов. Қ. Фольклор хәм әдебиет. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975
2. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. -Нөкис: «Билим», 1987.
3. Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дәретиўшилиқ усыллар. -Нөкис: «Билим» 1998.
4. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

РЕЗЮМЕ

Мақолада шоир ижодиниң бадий-эстетик хусусиятлари тадқиқ этилади. Асарлари гоаявий-тематик, жанрий талкин, шунингдек, адабий алока ва таъсир масалари ўрганилади. Бердақ лирикасиниң жанр хусусиятлари тарихий шароит, адабий мухит билан боғлиқ холда, шунингдек, уларнинг бадий эстетик хусусиятлариниң шаклланишида фольклор эстетикасиниң, шарқ классиклари асарлариниң таъсири тахлил этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные аспекты творчества известного каракалпакского поэта Бердаха. В частности, в ней изучаются идея и тематика, жанр, литературные отношения и вопросы влияния. В статье также анализируется влияние исторической ситуации, литературной среды, как фольклорной, так и эстетической, а также классиков Востока на формирование лирики Бердаха как жанра.

SUMMARY

The article deals with the various aspects of the creative work of the famous Karakalpak poet Berdakh. The author studies ideas and subject matter, genre, literary relations and issues of influence in his works. The influence of the historical situation, literary environment, both folkloristic and aesthetic, and the classics of the East on the formation of the poet's lyrics as a genre has also been analyzed.